

Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groepsgedrag*

J. J. Voskuil

In 1983 publiceerden wij in dit tijdschrift artikelen van Hans van Koolbergen, Marie van Dijk en Eveline Doelman waarin zij verslag deden van hun ervaringen met boedelbeschrijvingen als bron voor verschillende probleemstellingen¹. Het waren eerste verkenningen in een corpus dat in de voorafgaande jaren door medewerkers van onze afdeling, in navolging van het onderzoek aan de Universiteit van Münster, was samengesteld. Behalve in Münster waren in diezelfde periode ook aan de Landbouwhogeschool in Wageningen en aan de Universiteit van Amsterdam onderzoeken met behulp van boedelbeschrijvingen ondernomen, waarvan in 1980 op een internationaal congres in Wageningen door J.A. Faber, Thera Wijsenbeek en Anton Schuurman nadere bijzonderheden werden gegeven². Een verschil tussen de onderzoeken van Faber, Schuurman en Wijsenbeek enerzijds en die in Münster en aan ons Instituut anderzijds was, dat eerstgenoemden met dwarsdoorsneden werkten, met het doel na te gaan hoe de verschillende sociale groepen in de door hen gekozen perioden zich in hun materiële cultuur van elkaar onderscheidden en (in het bijzonder in het geval van Schuurman) welke veranderingen daarin in de loop van de eeuw die hun dossier overspande, optraden. In Münster en door ons werd daarentegen gestreefd naar de samenstelling van een dossier met doorlopende gegevens vanaf het eind van de zestiende tot het eind van de negentiende eeuw, met de bedoeling de verspreiding van nieuwe voorwerpen en het verdwijnen van oude in onze onderzoeksgebieden te volgen. Daarbij bestonden tussen Münster en ons weer accentverschillen. Terwijl Wiegmann en zijn medewerkers probeerden om uit het ritme in de verspreiding van nieuwe voorwerpen een periodisering in de materiële cultuur aan te brengen, als tegenhanger van de conjunc-

* Nederlandse versie van een lezing op de conferentie 'Konstanz und Wandel' in maart 1986 te Münster (Westf.).

1. Volkskundig Bulletin 9, no. 1 (juli 1983).

2. Ad van der Woude en Anton Schuurman (eds.). *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*. Papers presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5-7 May 1980). Wageningen 1980, Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool (A.A.G. Bijdragen 23). - Zie V.B.9 (1983), 235-238.

tuurgolven in de economische geschiedenis³, waren wij geïnteresseerd in het gebruik van gegevens over de verspreiding en het verdwijnen van voorwerpen voor de sociale en regionale verkaveling van de ruimte en voor de karakterisering van groepen en van hun mentaliteit. Het hiernavolgende artikel, dat gebruikt werd als lezing op een congres over periodisering in Münster in maart 1986, geeft van dat laatste een voorbeeld.

Twaalfeneenhalf jaar geleden presenteerde Günter Wiegelmann op het Volkskundecongres in Hamburg een model van de verspreiding van innovaties onder in zijn ogen ideale omstandigheden⁴. Hij ging daarvoor uit van een land met een homogene cultuur, bewoond door mensen met eenzelfde beroep, eenzelfde status en eenzelfde mentaliteit, zodat alle mogelijke sociale, economische en psychologische vertroebelingen buiten beschouwing bleven. De enige kracht die in zijn model op deze ruimte inwerkte, was de tijd, en wel in twee richtingen: verticaal in zoverre de cultuur van dat land onderworpen was aan een autonoom veranderingsproces, en horizontaal doordat vanuit het centrum (een stad) met regelmatige tussenpozen nieuwe cultuurvormen de ruimte in werden gestuurd. Hij maakte aannemelijk dat er in die omstandigheden geen regelmatig continuüm tussen het centrum (de stad) en de rand van het cultuurgebied zou ontstaan, maar dat er een differentiatie zou optreden waarin de oorspronkelijke eenheid niet meer zou zijn te herkennen.

De suggestie van een steriele ruimte, bevolkt door mensen zonder gezicht, die van dit model uitgaat, fascineert. Zo kan de wereld er hebben uitgezien aan het eind van de tweede scheppingsdag, toen God tijd en ruimte had geschapen. Maar het is ook karakteristiek voor de wijze waarop Wiegelmann greep op de werkelijkheid probeert te krijgen. Uitgaand van dit en soortgelijke modellen heeft hij in de loop van de jaren geprobeerd om door het invoegen van verbijzonderingen steeds dichterbij het aardse leven te komen⁵. Zijn pogingen om de conjunctuur in de cultuur van een omvangrijk cultuurgebied als centraal Europa te onderzoeken, zijn daar een voorbeeld van.

Om greep op de werkelijkheid te krijgen, kan men ook een ander uitgangspunt kiezen, niet erboven en erbuiten, zoals in het model van Wiegelmann, maar vanuit de plaats waarin in zijn model de verticale en horizontale krachten elkaar kruisen, of, concreter, vanuit één mens, die op

3. Günter Wiegelmann. *Novationsphasen der ländlichen Sachkultur Nordwestdeutschlands seit 1500*. Zs. f. Volkskunde 72 (1976), 177-200; Günter Wiegelmann, Matthias Zender [und] Gerhard Heilfurth. *Volkskunde. Eine Einführung*. Berlin 1977, 107-115, 236; Günter Wiegelmann. *Von der Querschnittanalyse zur seriellen Analyse*. Rhein.-westf. Zs. f. Volksk. 26/27 (1981/82), 235-248, i.h.b. 245-246. Het congres in Münster, waarvan hierna sprake is, was gericht op dit probleem.

4. Günter Wiegelmann. *Diffusionsmodelle zur Ausbreitung städtischer Kulturformen*. In: Stadt-Land-Beziehungen. Verhandlungen des 19. Volkskundekongresses in Hamburg vom 1. bis 7. Oktober 1973. Hrsg. v. Gerhard Kaufmann. Göttingen 1975, 255-265.

5. Vgl. b.v. Günter Wiegelmann, Matthias Zender [und] Gerhard Heilfurth, *Volkskunde. Eine Einführung*. Berlin 1977, 41.

een bepaald ogenblik, op een bepaalde plaats, vanuit een snel vervagende ruimte en een gebrekkig tijdsbesef nieuwe voorwerpen op zich af ziet komen en zich voor de keus ziet gesteld om ze al dan niet aan te schaffen. Het verschil tussen deze plaats en die welke Wiegelmann heeft gekozen springt in het oog. Zo helder en overzichtelijk als zijn perspectief is, zo troebel en ondoorzichtig is het onze. Terwijl hij om de werkelijkheid nader te komen complicaties moet inbouwen, moet men, als men van de individuele mens uitgaat, de situatie juist vereenvoudigen, wanneer men zich althans tot doel heeft gesteld, niet het gedrag van individuën, maar dat van groepen te leren kennen. En dat laatste is het doel van de volkskunde. Het individu interesseert ons zodra het zich bij zijn keuzen door het gedrag van een groep laat leiden, waarbij meteen moet worden aangetekend dat we dat groepsgedrag alleen leren kennen als de som van individuele beslissingen. Zulk groeps-gedrag kan, bij een nadere analyse, zuiver rationeel blijken, berustend op duidelijk te omschrijven economische overwegingen. Het kan ook berusten op emoties in zoverre het, ogenschijnlijk tegen elke ratio in, bepaalde gewoonten vasthoudt of verwerpt. Vroeger noemde men dat volkskarakter, tegenwoordig, nu we doordrongen zijn van de tijdelijkheid van dergelijk gedrag en ons bewust zijn geworden van zijn sociale componenten, spreken we liever van mentaliteit. In het hiernavolgende zal ik proberen het gedrag van een klein aantal groepen met betrekking tot de aanschaf van de kachel, het fornuis, de leunstoel en het oorijzer op hun ratio te onderzoeken en na te gaan in hoeverre dat een bijdrage kan leveren aan de kennis van hun mentaliteit.

Ik kies daarvoor uit de ongeveer 4000 boedelbeschrijvingen uit 9 dorpen en stadjes die op ons Instituut worden bewerkt, een groep van 469 uit de periode 1812-1896 uit Maasland, een dorp ten zuidwesten van de lijn Den Haag-Delft-Rotterdam en grofweg ongeveer vijftien kilometer daarvandaan⁶. Maasland had in deze periode ongeveer 2000 inwoners. Het was (en is) een agrarisch dorp. Ongeveer de helft van de bewoners waren veehouders (vergeleken met andere Hollandse dorpen welvarende veehouders), met een belangrijke productie van kaas en boter o.a. voor de export naar Engeland. De andere helft bestond uit ambachtslieden, neringdoenden en kooplui, met een inkomen dat gemiddeld iets lager lag dan dat van de boeren. Er was (en is) geen industrie

6. Het notarieel archief van Maasland loopt zonder onderbreking van 1734 tot 1896. Het bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief. Bij dit onderzoek lag het zwaartepunt op de periode 1812-1896. In die periode bevat het archief 468 boedelbeschrijvingen. Bij de bewerking bleek dat een groot aantal boedelbeschrijvingen niet uit Maasland maar uit de onmiddellijke omgeving kwamen, en wel 281 uit Maasland, 100 uit Maassluis, 58 uit Vlaardingen en Vlaardingerambacht, 15 van Rozenburg, 4 uit Maasdijk, 4 uit Ketel, 3 uit Berkel-Rodenrijs, 1 uit 's-Gravezande, 1 uit Hillegersberg en 1 uit Brielle.

van betekenis⁷. Dit homogene beeld wordt enigszins gecompliceerd door de onmiddellijke nabijheid van Maassluis, aan de Maas, op ongeveer vijf kilometer van het dorp. Maassluis was in de behandelde periode een stad met vooral zeelui en vissers, reders en kooplui, ambachtslieden en kleine industriëlen die op een of andere wijze bij de zeevaart waren betrokken. In het midden van de negentiende eeuw telde ze 4400 inwoners, dus ruim het dubbele van Maasland. Ze moet, ook in de eeuwen daarvoor, enige aantrekkingskracht hebben uitgeoefend op de bewoners van Maasland. Veel van haar inwoners, kooplui, neringdoenden en zeelui waren afkomstig uit Maasland of met Maaslanders verbonden. Een aantal van hen gaven zelfs de voorkeur aan de notaris van Maasland als er een boedelbeschrijving moest worden gemaakt. Deze boedelbeschrijvingen bevinden zich in het Maaslandse dossier en maken daarvan, met die van een aantal inwoners uit het aangrenzende Vlaardingen, ongeveer één derde uit. Omdat hun gedrag wat de hier behandelde voorwerpen betreft niet bleek af te wijken van dat van de autochthone Maaslanders, heb ik dit onderscheid verwaarloosd. We zullen nog moeten onderzoeken in hoeverre de andere bewoners van Maassluis een afwijkend gedrag vertoonden.

Op 14 april 1820 overlijdt de vrouw van de kastelein van Maasland. Ze laat zes minderjarige kinderen achter. Als de notaris ruim vier maanden later een boedelbeschrijving maakt, "voor het behoud van het regt der gemelde partijen", treft hij op de vliering een kachel aan. Het is de eerste keer dat in

7. In het midden van de achttiende eeuw is bijna de helft van de weerbare mannen (375) werkzaam in de landbouw, ruim een kwart in handel en nijverheid. De maatschappelijke top wordt gevormd door de boeren. 88% van hen is aangeslagen in de belasting. Van de landbouwbedrijven is de gemiddelde grootte 43 ha., hetgeen betekent dat ze in Holland tot de grootste behoorde (vgl. D.J. Noordam. *De weerbare mannen van Maasland in 1747*. In: *Holland 7* (1975), 1-61). Het dorp wordt in de Tegenwoordige Staat beschreven als "fraai, aangenaam van gelegenheid, met vrij goede huizen betimmerd en doorgaans van welgestelde Lieden bewoond" (*Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, dl. 6, Amsterdam 1746, 530). Een eeuw later is dat in grote lijnen nog zo. Het telt dan 308 huizen met 348 gezinnen (waarvan ongeveer de helft in het dorp zelf) of ruim 1900 inwoners. De boeren hebben gemiddeld 30-40 koeien en 20-40 ha. land. En zelfs tijdens de landbouwcrisis aan het eind van de eeuw worden ze nog beschreven als "in het algemeen welvarend", met de aanvullende opmerking dat armoede niet bestaat, al is de welvaart wel wat verminderd (A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* dl. 7 (1846), 533-536; P. Huisman, *Gemeente Maasland*, [in:] *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland*, dl. II, 's-Gravenhage 1890, LVIII (22 p.); T. van der Kooij, *Maasland anno 1850*, [in:] *Midden-Delfkrant* 2, no. 6 (1978), 3-7; Teun van der Kooij, *Dorp in rust en onrust. Maasland 1851-1897*. Kampen [1980]; B.J. Post, *Geschiedenis van Maasland van de vroegste tijden tot heden*, Maasland 1909; H.F. Wessels en J. van der Winden, *Het Westland*, [in:] *Handboek pastorale sociologie*, onder red. v. W. Banning, dl. V, 's-Gravenhage 1959, 214-249.

het notarieel archief van Maasland een kachel wordt vermeld⁸. In de volgende 25 jaar komen daar nog 12 kachels bij, in 16% van de gemaakte boedelbeschrijvingen. Na 1845 begint dat percentage te stijgen. Tussen 1846 en 1855 is het 44%, in de daaropvolgende 5 jaar wordt het 74%, na 1860 (dus 40 jaar na de eerste vermelding) stijgt het naar 88%, een niveau waarop het tot het eind van de eeuw zal blijven staan (graf. 1).

Hoe is deze verspreiding in details verlopen? Ik zal dat eerst bezien vanuit het perspectief van het inkomen, vervolgens uit dat van het beroep. Voor het inkomen neem ik als richtsnoer de taxatiewaarden van het huisraad⁹. Brengt men die onder in een aantal grafieken waarin ook de kachels zijn opgenomen, dan valt op dat, in tegenstelling tot wat men zou verwachten, de kachels via de middengroep en niet via de hogere inkomensgroepen in de Maaslandse samenleving doordringen: van de 13 kachels in de periode 1812-1845 bevinden zich 12 in huishoudens met een getaxeerde waarde van minder dan f 800.-. Pas na 1845 wijzigt deze verhouding zich ten gunste van de twee andere groepen (graf. 2-4). Let men op het beroep dan blijkt dat in die eerste 25 jaar de overgrote meerderheid van de kachels (nl. 9) te vinden is in huizen van ambachtslieden en neringdoenden¹⁰ en dat die huizen op twee na in het dorp liggen¹¹. Van de boeren en tuinders, de arbeiders en zeelui, de dienst-

8. De kachel bevindt zich op de vliering. Om die reden mogen we aannemen dat het een ijzeren kachel is geweest, die daar na Pasen naar toe was gebracht. In de steden komen al in de achttiende eeuw regelmatig ijzeren kachels voor (vgl. Alfred Faber, *Entwicklungsstufen der häuslichen Heizung*. München 1957, 104: in Vlaanderen en Holland al in de zeventiende eeuw). In de boedelbeschrijvingen van de huizen van de Oranjes trof ik al in 1712 6 kachels aan: 5 in het Hof te Leeuwarden (II, 279-281, no. 528, 532, 561, 579, 583) en 1 in het Huis aan de Vijverberg (II, 314, no. 18). Dat zouden nog kachels van aardewerk kunnen zijn, al is dat gezien hun plaats (in de kamers van de lakeien, de pages, de gouverneur, de controleur, de garderobe) niet waarschijnlijk. In 1732 is uitdrukkelijk sprake van "ijzeren kachels" (Hof te Groningen II, 432, 435, 437, no. 167, 217, 255). Ook in latere boedelbeschrijvingen kan men ze aantreffen, maar sporadisch, en nooit in de statievertrekken. (Zie: *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmede gelijk te stellen stukken 1567-1795*, bewerkt door S.W.A. Drossaers en Th.H. Lunsingh Scheurleer. 's-Gravenhage 1974-1976. 3 dln. R.G.P., grote serie, no. 147-149).

In de veilingcatalogi uit de tweede helft van de achttiende eeuw, die zich in het Amsterdamsche Gemeente-archief bevinden, komen eveneens regelmatig (ijzeren) kachels voor: 1766 (Rouaanse kachel), 6-9-1773 (yzere kaggel en pijp), 15-12-1773 (yzere ronde kagchel en pijp), 20-4-1774 (2 groote ijzere kaggels met zijn pijpen en 2 rouaanse dito), enz.

In de woordenboeken vindt men het lemma *kachel* sinds de zeventiende eeuw, waarbij niet altijd duidelijk is of een kachel van aardewerk, dan wel een ijzeren kachel bedoeld wordt (zie WNT VII,1 (1926), 829-835 en XII, 2 (1949), 3751 s.v. *poikachel*).

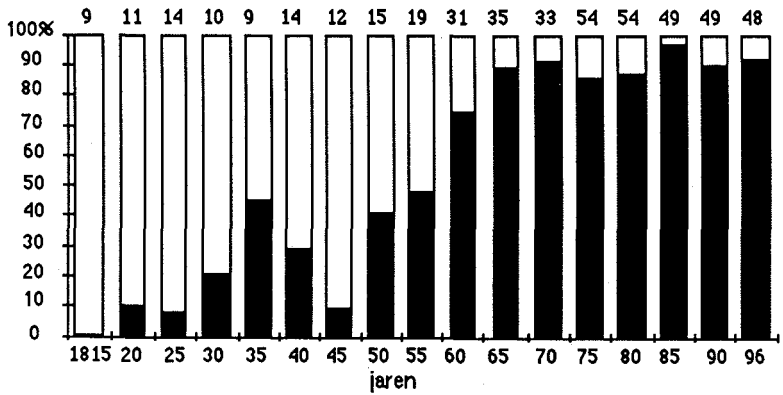
Kachels (en kachelovens) van aardewerk zijn in ons land bekend sinds de vijftiende eeuw (J.A. Trimpe Burger, *Een kacheloven uit omstreeks 1470 te West-Souburg op Walcheren*, [in:] R.O.B. 165 (1981), 354-359; B. Dubbe, *Import van kacheltegels in de 16e eeuw*, [in:] Antiek 8 (1980), 519-523; B. Dubbe, *De kacheloven in onze gewesten*, Lochem 1966). Tenslotte nog Jozef Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen* [enz.], dl. I, 'Ter Speelbergen', Beerzel, Antwerpen 1974, 125-135. Daar blijkt dat ook in België de kachels in de achttiende eeuw opkomen, maar pas in de loop van de negentiende eeuw tot het platteland doordringen.

9. In een aantal boedelbeschrijvingen is het huisraad niet getaxeed. Dat verklaart de verschillen tussen de absolute getallen die aan de grafieken 2-4 en 1 ten grondslag liggen.

10. Van de overige vier is het beroep niet bekend.

11. Eén van die twee ligt in Maassluis (eveneens in het dorp), het andere op het eiland Rozenburg.

De kachel in Maasland e.o. in de 19e eeuw

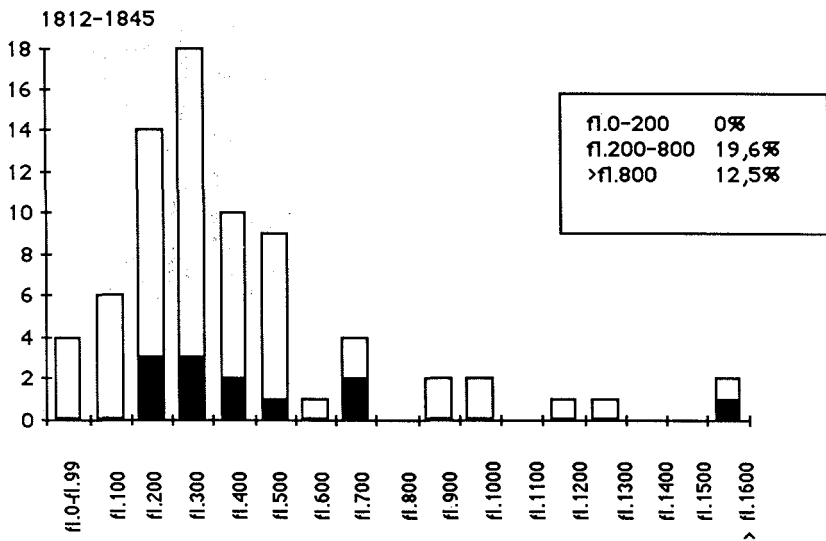

■ boedels met kachels
 □ boedels zonder kachels

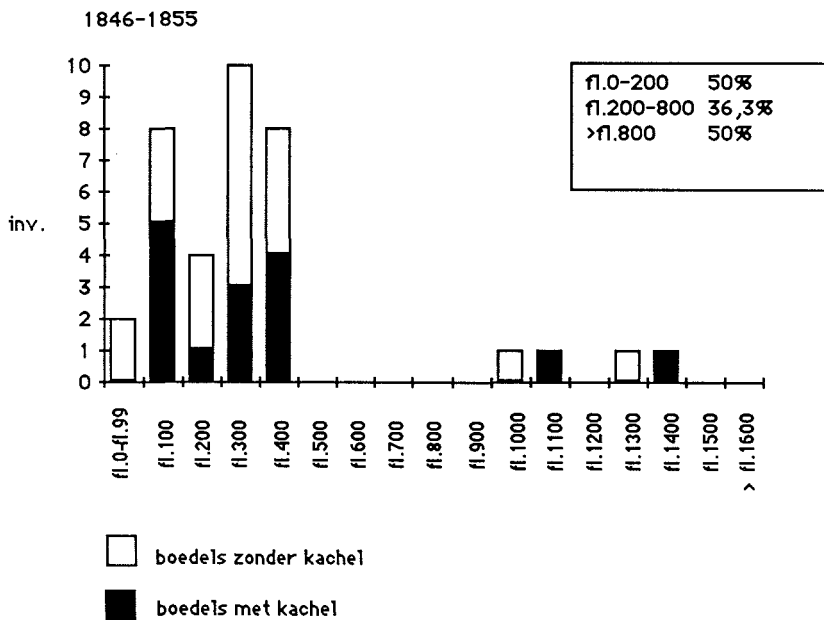
De kachel in Maasland e.o.

de verdeling naar waarde van de boedel

2

3

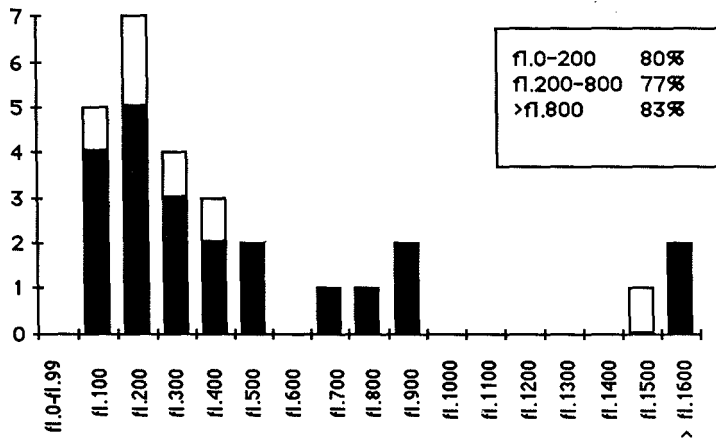

De kachel in Maasland e.o.

de verdeling naar waarde van de boedel

4

1856-1860

verlenende beroepen en de notabelen heeft in die periode nog niemand een kachel. Na 1845 verandert dat, het eerst bij de notabelen, het laatst bij de boeren¹².

De rol van de middenstanders enerzijds en de boeren anderzijds bij de verspreiding van de kachel vraagt om een verklaring. Om daar wat dichterbij te komen, wil ik haar eerst vergelijken met de rol van dezelfde groepen in het verspreidingsproces van een verwant voorwerp: het fornuis.

Het eerste fornuis in Maasland treffen we aan in de boedelbeschrijving van een pastoor uit 1858¹³. De verspreiding verloopt deze keer wat trager. Veertig jaar later, in het midden van de jaren negentig, wanneer onze bron ophoudt, heeft nog maar 59% van de Maaslanders een fornuis (graf. 5). Gaan we na op welke punten de verspreiding afwijkt van die van de kachel, dan valt in de eerste plaats op dat ze dit keer wel over de hoogste inkomensgroepen loopt en dat, behalve de boeren, nu ook de laagste inkomensgroepen achterblijven. Van de vertegenwoordigers van deze beide

12. De verdeling van de kachels over de verschillende beroepsgroepen is in de perioden 1820-45, 1846-55 en 1855-60 als volgt (het totaal aantal vertegenwoordigers van elke groep staat tussen haakjes):

	1820-45	1846-55	1855-60
boeren e.d.	0 (46)	6 (21)	9 (10)
handwerklieden	5 (9)	2 (3)	2 (3)
neringdoenden	4 (5)	1 (2)	5 (5)
arbeiders	0 (1)	0 (0)	0 (0)
zeelui	0 (0)	0 (1)	0 (0)
dienstverl. beroepen	0 (1)	1 (1)	0 (1)
notabelen	0 (2)	2 (2)	2 (2)
zonder beroep	4 (13)	3 (6)	4 (7)

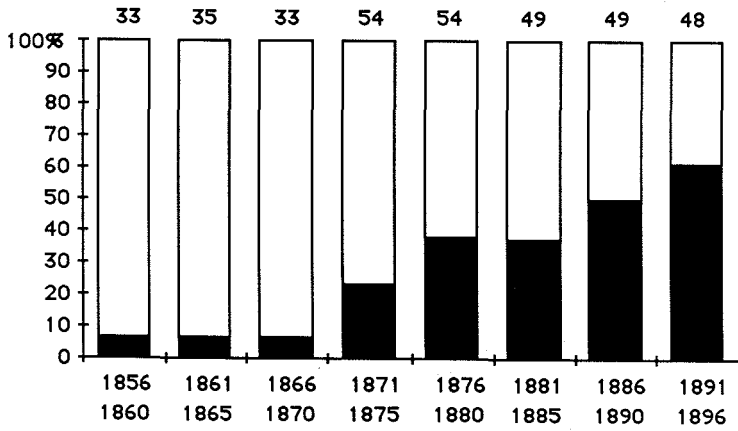
Dat de middengroepen in de periode 1846-1855 zo ver bij de andere achterblijven (zie grafiek), komt omdat de boeren in grote meerderheid tot de middengroep behoren. Het aantal arbeiders en zeelui is overigens in deze periode te klein om van deze groepen een duidelijk beeld te krijgen. In de tweede helft van de eeuw treft men bij hen iets vaker een kachel aan dan bij de boeren.

13. Het wordt hier opgevoerd als *cuisinière*, in boedelbeschrijvingen uit 1859, 1862 en 1871 als *fornuiskachel*, in boedelbeschrijvingen uit 1869 en 1871 als *ijzer fo(u)rnuis*, wat vervolgens de meest voorkomende benaming is. Twee keer (1871, 1885) is sprake van een gemetseld fornuis, beide keren bij boeren. De twee fornuizen die ik vóór 1858 in Maasland heb aangetroffen, in 1742 (bij een boer) en in 1769 (bij een bakker) zijn gezien de context ook gemetselde fornuizen. Overigens vindt men elders in ons land ook in de achttiende eeuw al ijzeren en koperen fornuizen. In de boedelbeschrijvingen van de Oranjes (zie noot 8) trof ik een ijzeren fornuis aan in de suikerbakkerij van het Hof te Groningen in 1759 (dl. II, 435, no. 223), met de aantekening dat het in 1729 ontbreekt. In de boedelbeschrijvingen van Weesp vonden we (naast vermeldingen van een fornuis in 1686, 1737, 1742, 1744, 1763, 1764, 1771, 1780) twee koperen fornuizen (1768, 1770) en twee ijzeren (1781, 1783). Dat we in deze tijd achter de vermelding "fornuis" eerder een gemetseld fornuis zullen moeten zoeken, kan men opmaken uit de omschrijving "fornuis van buiten met koper" (Weesp 1686), "ijzeren krans van een fornuis" (Weesp 1741), "deksel met koper voor een fornuis" (Maasland 1743), en "en kopere ketel en ijsere van de fornuisen inde keuken" (veiling-catalogus 20/21-6-1760, GA Amsterdam, map VC 2). Fornuizen van aardewerk vindt men, net als de kachels, in onze streken al sinds de middeleeuwen, zie Florence E.J.M. Baudet, *De maaltijd en de keuken in de middeleeuwen*, Leiden [1904], 143-144; Jozef Weyns, *Volks-huisraad in Vlaanderen* [enz.], dl. IV, 'Ter Speelbergen', Beerzel, Antwerpen 1974, 1424-1425 en WNT III, 3 (1916), kol. 4634-35 voor enkele vroege vermeldingen.

Het fornuis in Maasland e.o.

1856-1896

5

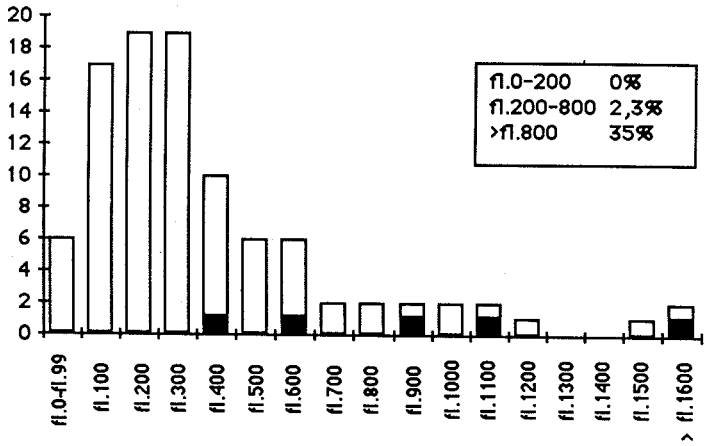

Het fornuis in Maasland e.o.

de verdeling naar waarde van de boedel

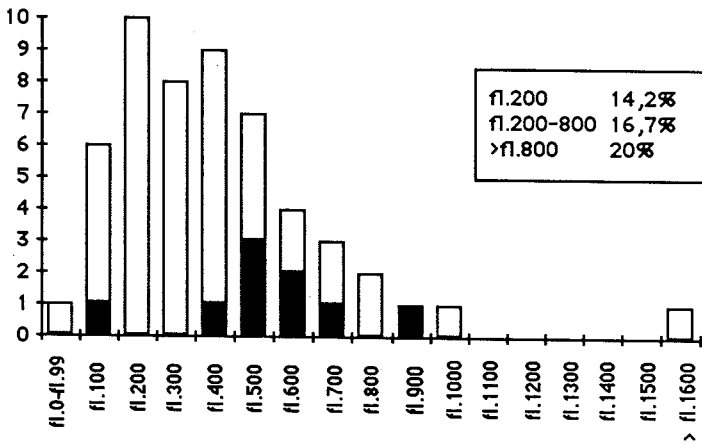
6

1856-1870

7

1871-1875

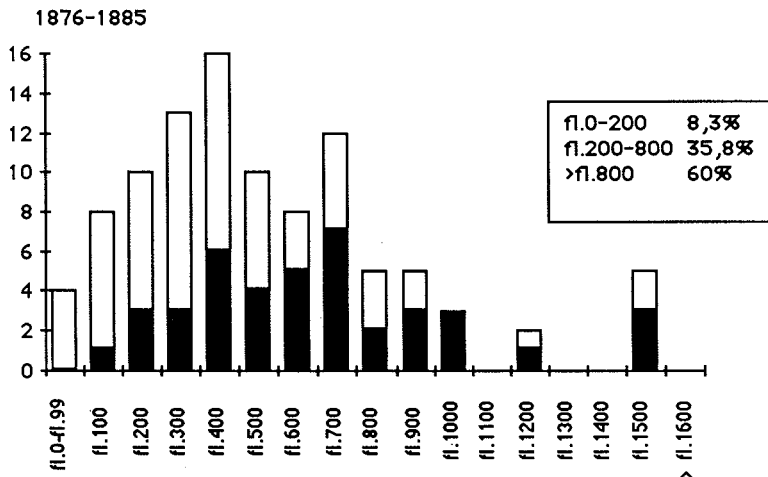

- boedels zonder fornuizen
- boedels met fornuizen

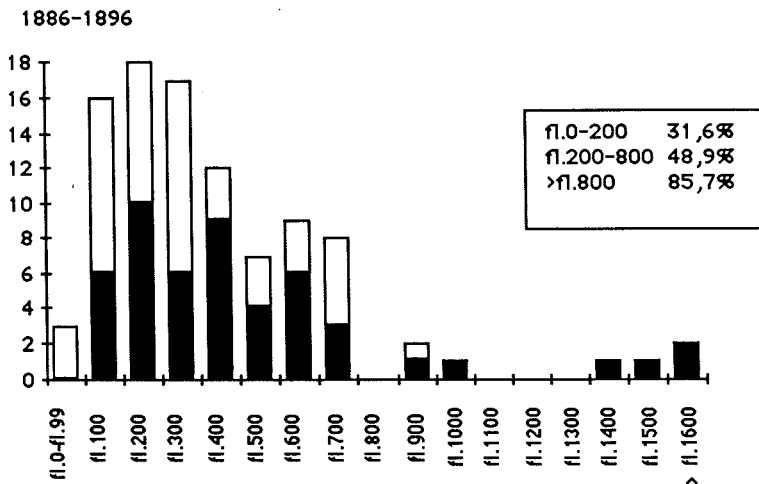
Het fornuis in Maasland e.o.

de verdeling naar waarde van de boedel

8

9

- boedels zonder fornuizen
- boedels met fornuizen

laatste groepen heeft aan het eind van de eeuw maar één op de drie een fornuis (graf. 6-9)¹⁴.

Voor deze verschillen tussen de verspreiding van de kachel en het fornuis zijn een aantal verklaringen te bedenken. Ze komen beide uit de stad, maar de voorwaarden voor het gebruik zijn verschillend. Vergeleken met het fornuis is de kachel een zuiver technische verbetering. De aanschaffingskosten zijn niet onmatig hoog, lang niet zo hoog als die van een bed of zelfs van een goede kast. Er moet alleen (gedeeltelijk) worden overgeschakeld op een andere brandstof, maar voor de ambachtslieden en neringdoenden in het dorp, waar we de eerste kachels aantreffen, moet dat minder bezwaarlijk zijn geweest dan voor de boeren die hun eigen brandhout en vaak ook hun eigen turf hadden. Bovendien zijn de voordelen direct merkbaar, al waren ze blijkbaar niet zo groot dat de maatschappelijke bovenlaag haar terughoudendheid tegenover technische veranderingen die niet direct bijdragen aan haar status, verloor¹⁵. Een aardige parallel bieden de boedelbeschrijvingen van de huizen en paleizen van de Oranjes in de achttiende eeuw. De eerste kachels treft men daar niet aan in de verblijven van de stadhouder en zijn gezinsleden, of van de belangrijkste hovelingen, maar in de kamers van de lakeien en pages, de controleur, de kleermaker en de knechten. Pas in 1759 is, blijkens

14. Verdeeld over de beroepsgroepen, per periode, geven de fornuizen het volgende beeld (het totaal aantal van de boedelbeschrijvingen van de betreffende groep staat tussen haakjes):

	1856-70	1871-75	1876-85	1886-96
boeren e.d.	1 (34)	3 (22)	11 (36)	12 (36)
handwerklieden	0 (10)	2 (6)	6 (9)	10 (14)
neringdoenden	1 (17)	1 (4)	5 (12)	7 (12)
arbeiders	0 (1)	0 (3)	1 (3)	1 (1)
zeelui	0 (6)	1 (6)	3 (11)	8 (8)
dienstverlenende beroepen	0 (5)	0 (1)	0 (2)	2 (2)
notabelen	2 (5)	0 (0)	4 (8)	1 (1)
zonder beroep	1 (19)	2 (11)	11 (20)	9 (23)

15. Ook Hans van Koolbergen stelt vast dat in Weesp een groot aantal voorwerpen geïntroduceerd wordt, niet door de rijken, maar door de middenklasse, al nemen de rijken ze dan wel snel en massaal over, wat omgekeerd niet altijd het geval is. Als voorbeelden van voorwerpen die door de middenklasse zijn geïntroduceerd, noemt hij o.a. het kabinet en het ledikant (Hans van Koolbergen, *De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw*, in: *Volkskundig Bulletin* 9 (1983), 3-52, i.h.b. p. 35). Vgl. ook nog K. Bedal, *Bäuerliche und bürgerliche Wohnkultur Nordost-Bayerns in Inventaren des 16. und 17. Jahrhunderts*, in: *Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen*, hrsg. v. Günter Wiegelmann, Münster 1978, 175-248, i.h.b. p. 206 en Ruth E. Mohrmann, *Wohn- und Lebensverhältnisse in Quakenbrück nach 1800. Raumnutzungsmuster und soziale Unterschiede*, in: *Quakenbrück. Von der Grenzfestung zum Gewerbezentrum*, hrsg. v. Horst-Rüdiger Jarck. Quakenbrück 1985, 230-254, i.h.b. p. 244-245.

een aantekening, de kachel die zich in 1732 op het Hof te Groningen bevond, overgebracht naar de kamer van de Opperkamerheer, "de heer Saumaise"¹⁶.

Voor het fornuis ligt dat anders. De voordelen van een fornuis komen pas uit bij een meer verfijnde eetcultuur, waarin geen genoegen meer wordt genomen met de gangbare eenpansgerechten¹⁷. In dat licht lijkt het niet toevallig dat het huishouden van de pastoor, bij wie we het eerste fornuis aantreffen, zich van dat van zijn voorganger, maar ook van zijn mededorpelingen, onderscheidt door luxe en verfijning, zowel in de inrichting van de keuken als in die van de overige vertrekken. Pas als het fornuis in de samenleving is geïntroduceerd via de behoefte aan meer verfijnd eten, krijgt het een eigen statuskarakter, waardoor het zijn weg naar de keukens van de middengroepen vindt. Dat het vervolgens voor zoveel drempels van de lagere groepen en van de boerderijen blijft staan, heeft verschillende oorzaken. Bij de lagere in-

16. Zie noot 8. De volledige lijst ziet er als volgt uit:

Hof te Leeuwarden, 1712

528 In de donkere camer, onderquartier

532 In de laq[uaen]camer

562 In de camer van Guère [=gouverneur van de pages, in 1718 benoemd tot onderpreceptor van Willem IV]

579 Pagiencamer

583 Bruns camer [=controleur]

Huis aan de Vijverberg, 1731

739 Ondercamer [in margine: Is aan Semmelaar gegeven]

746 Kleermakerscamer

Hof te Groningen, 1732/1759

167 Kaemer van de eerste klerck

217 Linnenkaemer [in margine: deze staat nu in de kaemer van de heer Saumaise=opperkamerheer]

255 Knegtskaemer op de solder [in margine: Deeze is gezet in de linnenkaemer]

Oranjewoud 1747/1759-1764

178 De bovenste etage

341 idem

344 idem

347 idem

[in 1764 een ijzeren kachel op de overloop]

Huis in het Noordeinde, 1757-1759

78 In de kamer van de kassier Van Sanden [bevindt zich in de kamer van de kamerdienaar Yaling]

129 op solder

p. 687 de kachel uit de kamer van de lacueyen is aan de kleermaker Walk gegeven.

Huis ten Bosch, 1757/59

261 In de kamer van monsiuer Watjé [kamerdienaar en confiturier]

Hof te Leeuwarden, 1764

727 in het tweede cabinet beneden

961 Ondercamer [in margine: Is aan Smler gegeven]

977 Kleermakerscamer

In de nalatenschap van Marie Louise van Hessen Kassel, die het Prinsessehof in Leeuwarden bewoonde, bevindt zich in 1765 een kachelkje met koperbeslag (no. 2021).

17. Vgl. Günter Wiegelmann, *Alltags- und Festspeisen. Wandel und gegenwärtige Stellung*. Marburg 1967, 71.

komensgroepen zijn die economisch. Daarbij denk ik niet in de eerste plaats aan de aanschaffingskosten, aangezien de gemiddelde waarde van een fornuis niet noemenswaardig verschilt van die van een kachel, maar aan het ontbreken van een keuken of van een tweede schoorsteen in de veel kleinere huizen van de minder draagkrachtigen¹⁸. Uit de grafiek 10 blijkt dat deze groep zich vaak behelpt met de kachel of met een of twee petroleumstellen, die dan in de kamer of in een bijkeukentje staan, en niet met een open haard. Na 1875 verdwijnt de open haard verrassend snel uit de woningen van alle inkomensgroepen, met uitzondering van die van de boeren. Aan het eind van de eeuw heeft nog meer dan de helft van de boeren een open haard, terwijl ze bij de niet-boeren nagenoeg verdwenen is: geheel bij de hogere inkomens, nagenoeg geheel bij de laagste, en bij de middengroepen in zes van de zeven huishoudens (graf. 10).

Wat kan de reden zijn dat de boeren zo lang aarzelen met de aanschaf van een fornuis en, in tegenstelling tot de anderen, zo opvallend lang vasthouden aan een open haard? De veronderstelling dat dat moet worden toegeschreven aan behoudzucht ligt voor de hand, te meer omdat we al eerder zagen dat de boeren ook terughoudend waren bij de aanschaf van een kachel. Toch moet men met een dergelijke verklaring niet te snel zijn. De boer aarzelt wel, maar aan het eind van de eeuw heeft hij in de woonkamer een kachel. Als hij werkelijk uit conservatisme aan de open haard had vastgehouden, waarom zou hij die dan hebben verbannen naar het achterhuis?

De verklaring ligt dan ook in dit geval niet of niet alleen in een verschil in mentaliteit, maar in de eerste plaats in het verschil in gebruik dat de boeren en de niet-boeren van de open haard maken (graf. 11). Let men daarop, dan blijkt dat de boeren tot het eind van de eeuw, in tegenstelling tot de niet-boeren, in grote meerderheid¹⁹ gerookt of gedroogd spek en vlees in huis hebben²⁰. Hoewel ze de open haard voor dat roken strikt genomen maar en-

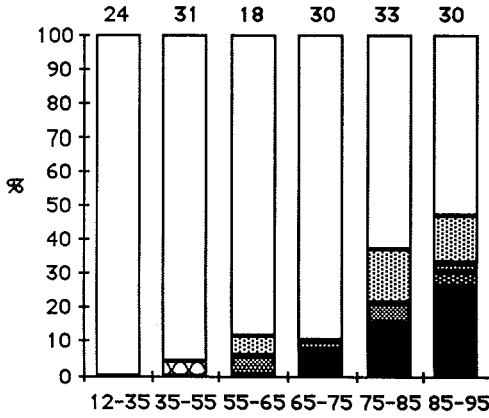
18. Daarbij kan nog een rol gespeeld hebben, dat gedurende bijna de gehele negentiende eeuw schoorsteengeld werd geheven, vgl. A.C.J. de Vrankrijker, *Geschiedenis van de belastingen*, Bussum 1969, 55, 64, 80. Zie voorts Weyns, *Volkshuisraad* (als noot 8), dl. I, 135. Dat de noodzaak om bij de omschakeling van de open haard op een fornuis ook de potten en pannen te vernieuwen een rol heeft gespeeld, is niet te merken. Als de laagste inkomensgroepen niet op een fornuis kookten, dan deden ze dat op een kachel of op een petroleumstel. De open haard handhaaft zich bij de armsten niet langer dan bij de middengroepen. Vgl. Weyns, *Volkshuisraad*, dl. II, 419.

19. 72,3%. In de wintermaanden (dec.-mei) zelfs 78,6%. Vgl. in dit verband graf. 12. Van de tuinders 41,7%, van de rentenierende boeren en renteniers uit een boerenmilieu 21%, van de overigen 14,6%. Hier kan nog aan worden toegevoegd dat de gemiddelde waarde van spek en vlees in de huishoudens van de niet-boeren maar een fractie is van die van de boeren (graf. 13).

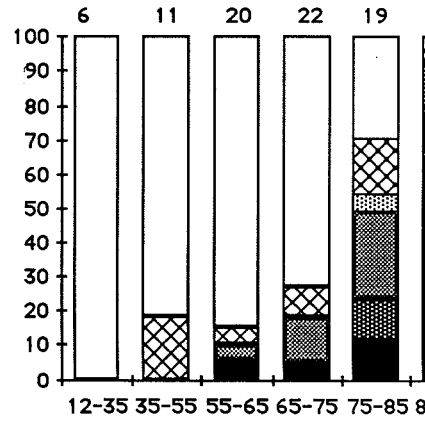
20. De aanwezigheid van gedroogd spek of vlees op zolder, hetzij in een kist, hetzij aan de balken, is op zichzelf geen bewijs dat het vlees ook gerookt is, maar omdat het niet mogelijk was om op dit punt uitsluitend te krijgen, heb ik dat verwaarloosd. Vlees in de kelder heb ik daarentegen als ingezouten of ingemaakt beschouwd, tenzij uitdrukkelijk anders vermeld was.

Het verdwijnen van de open haard in Maasland e.o. in de 19e eeuw

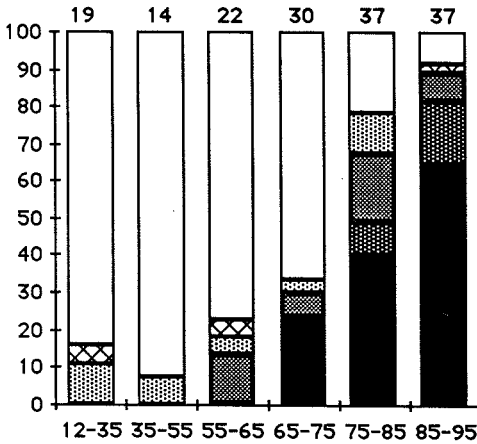
boeren

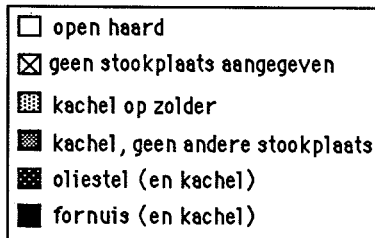
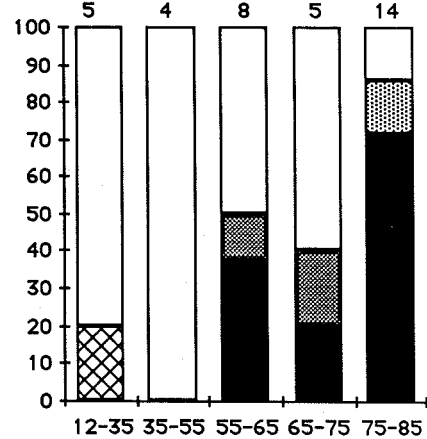
niet boeren < fl.250

niet boeren fl.250-850

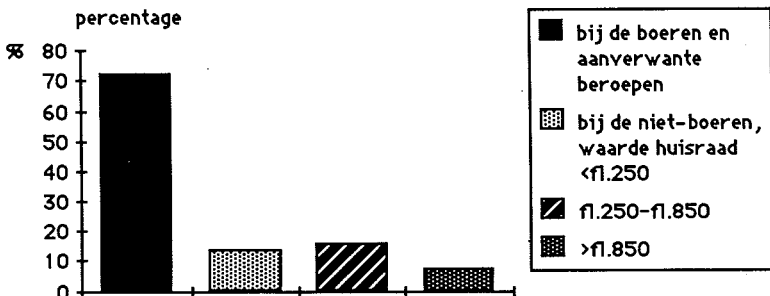

niet boeren > fl.850

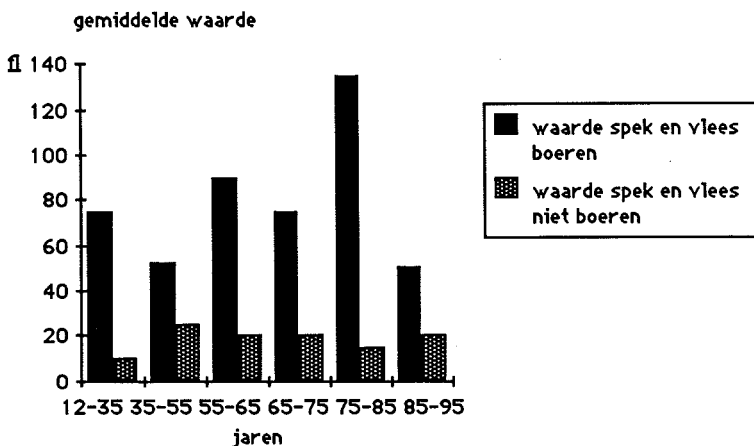

Gerookt (c.q.gedroogd) spek en vlees in Maasland e.o. in de 19e eeuw (1812-1896)

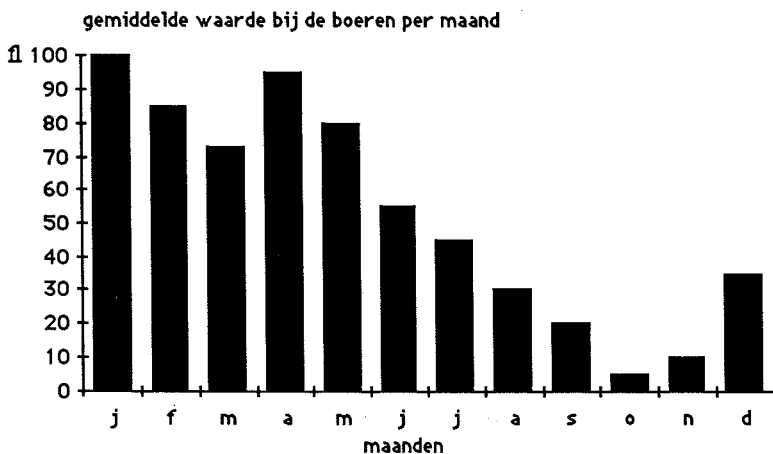
11

12

13

kele weken per jaar nodig hadden²¹, treffen we in de maanden december-april in bijna de helft van de gevallen (45,8%) vlees in de schoorsteen aan. In de eerste helft van de eeuw is dat meestal het voorhuis of het wintervertrek (64,3%), na 1860, als daar steeds vaker een kachel wordt geplaatst, het achterhuis of zomervertrek (73,3%). Deze percentages geven aan dat het gebruik van de open haard voor het roken van vlees eerst de komst van de kachel op-hield (omdat men nu eenmaal gewend was om het vlees in het voorhuis te roken), en vervolgens, toen men die handeling verplaatst had naar het achterhuis, de komst van het fornuis. Aan het eind van de eeuw heeft meer dan de helft van de boeren voor dit probleem nog geen oplossing gevonden.

Uit het voorafgaande blijkt dat de weerstanden die de boeren moesten overwinnen om tot de aanschaf van een kachel, en later van een fornuis over te gaan, voor een deel berustten op gewoonte, voor een deel op rationele overwegingen. Voorzover ze rationeel waren, zijn ze voor ons alleen zijdelings van belang. Het doel van het volkskundig onderzoek is immers niet de analyse van verspreidingsprocessen, hoe interessant dat op zichzelf ook is, maar van het ontstaan en verdwijnen van gewoonten, omdat gewoonten inzicht geven in het voorkomen van groepen en in hun mentaliteit. De boedelbeschrijvingen die ik hiervoor gebruikt heb, geven daarvan op het punt van het gebruik van de kachel nog een tweede voorbeeld.

In meer dan de helft van de boedelbeschrijvingen treffen we de kachel op zolder aan. Hij werd daar in het voorjaar, vóór de grote schoonmaak, naar toe gebracht en in het najaar weer vandaan gehaald. Uit de literatuur en uit een door ons Instituut in 1968 gehouden enquête weten we dat men zich daarbij tot ver in onze eeuw richtte op een vaste datum. In de streek waar onze boedelbeschrijvingen vandaan komen, waren dat waarschijnlijk pasen en 1 november²². 87% van de boeren blijkt zich aan die data te houden. Van de niet-boeren zijn dat er, gemeten naar de hoogte van het inkomen, 77% bij de lagere inkomensgroepen, 70% bij de middengroepen en 55% bij de rijken. De boeren tonen zich dus, duidelijker nog dan bij het vorige voorbeeld, het sterkst gehecht aan de gewoonte. Dat wordt bevestigd door de antwoorden op de enquête uit 1968. De antwoorden van de boeren zijn het meest on-dubbelzinnig, en de boeren worden genoemd als de groep die zich bij uitstek aan een vaste datum houdt. Waarom? Uit een ingewortelde behoefte de gril-

21. Later, als er geen open haard meer is, behelpt men zich nog een tijdlang door de kachel weg te halen en de schoorsteen als open haard te gebruiken, vgl. Jozien Jobse-van Putten, *Veranderingen in de huishoudelijke vleesconservering in de afgelopen eeuw*, [in:] *Volkskundig Bulletin* 10 (1984), 1-49, 28 (noot 91). Zij vermeldt ook nog dat men soms bij de bouw van een nieuwe boerderij speciaal voor het roken van vlees een ouderwetse, wijde schouw in een van de vertrekken liet aanbrengen.

22. Volledige zekerheid daaromtrent hebben we niet, omdat gegevens uit de vorige eeuw ontbreken en zich in de daaropvolgende zeventig jaar verschuivingen kunnen hebben voorgedaan. Bovendien kon ieder dorp weer zijn eigen data hebben, afhankelijk van bepaalde belangrijke markten. Zo werd de kachel in het nabijgelegen Schiedam rond de eeuwwisseling al op de tweede vrijdag in maart naar zolder gebracht, met de paardenmarkt, vgl. Hans van der Sloot, *Schiedam rond de eeuwwisseling*. Zaltbommel 1966, 98.

ligheid van de natuur het hoofd te bieden? Uit zuinigheid? Of uit een calvinistische afkeer van weelde en genotzucht? Een argument voor de eerste verklaring vormt het ingewikkelde samenstel van boerenregels die het werk van de boer het gehele jaar door ordenen. De regels voor het plaatsen en weghalen van de kachel passen daarin. Uit de enquête van 1968 blijkt hoe dwingend ze waren. De meeste informanten, ook die uit de steden, hebben er nog herinnering aan. Dat zuinigheid, of liever nog haar tegenhanger, afkeer van weelde en genotzucht daarbij een rol gespeeld kunnen hebben, wordt aannemelijk als we naar de verspreiding van de leunstoel kijken.

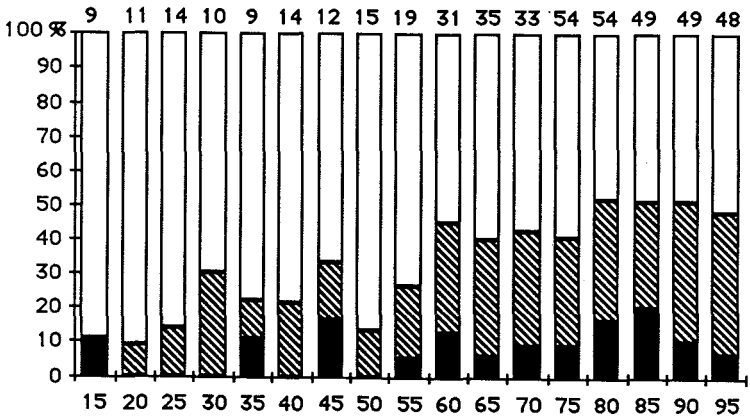
De eerste boedelbeschrijving in het Notarieel Archief van Maastrand dateert uit 1734. De overledene was een vrouw. Haar man bevond zich op dat ogenblik in Oost-Indië en moet, blijkens de inventaris, een welgestelde koopvaardijkapitein of koopman geweest zijn. In de keuken (die kennelijk tot woonvertrek diende) staat één leunstoel. Het zou toevallig zijn als die ook de eerste leunstoel in dit gebied was, maar dat we aan het begin staan is wel waarschijnlijk. Tot het midden van de eeuw komen er nog maar vier inventarissen (18%) met één leunstoel bij. Dat is ongeveer het niveau dat we nog in het eerste kwart van de negentiende eeuw aantreffen. Aan het eind van die eeuw bevinden zich in ca. 50% van de huizen waarvan wij een boedelbeschrijving hebben één of meer leunstoelen of fauteuils (graf. 14). Vergelijken met de kachels en fornuizen verloopt de stijging traag, ook bij de hogere inkomens, al zijn er tussen de verschillende inkomensgroepen wel duidelijke niveaoverschillen. Zonderen we daaruit de boeren nog eens af, dan blijkt dat hun niveau nog het meest overeenkomt met dat van de allerarmsten en, in het bijzonder in de tweede helft van de eeuw, aanzienlijk lager ligt dan dat van de groep met een vergelijkbaar inkomensniveau (graf. 15)

Op zichzelf is dat al belangwekkend genoeg, maar er is meer. Letten we op het aantal leunstoelen per huishouden, en binnen die huishoudens nog eens op het aantal leunstoelen per vertrek, dan onderscheiden de hogere inkomens zich in de negentiende eeuw opvallend van de overige groepen en van hun eigen groep in de achttiende eeuw, zowel door het absolute aantal van hun leunstoelen als door het aantal keren dat ze niet één maar twee stoelen in één kamer hebben staan (graf. 15). Letten we op de plaats in huis dan onderscheiden de boeren zich van alle anderen, doordat ze zelden een leunstoel in hun woonvertrek hebben (graf. 16). En letten we tenslotte op het soort stoelen, dan ligt het percentage gemakkelijke stoelen bij de boeren verreweg het laagst (44%, tegen 61% bij de middengroepen en 80% bij de rijken), zelfs nog iets lager dan bij de allerarmsten (47%)²³. De conclusie is

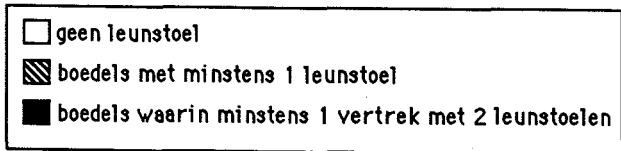
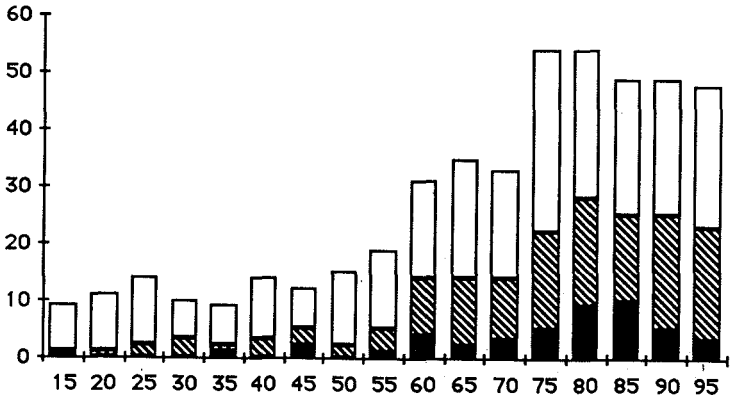
23. De meest voorkomende benamingen zijn *leunstoel* (102) en *fauteuil* (195). Andere benamingen die ik heb aangetroffen zijn *armstoel* (16), *voltaire* (14), *gemakstoel* (7), *lurierstoel* (3), *zorg* (2) en *pareseuse* (1). Welke typen stoelen achter deze benamingen schuilgaan, is niet met zekerheid te zeggen. Ik ben ervan uitgegaan dat al deze stoelen armleuningen hadden en dat de *leunstoel* en de *armstoel* het eenvoudigst waren, met een rechte rugleuning. De overige stoelen vindt men in meerderheid bij de hoogste inkomensgroep.

De leunstoel in Maasland e.o. in de 19e eeuw

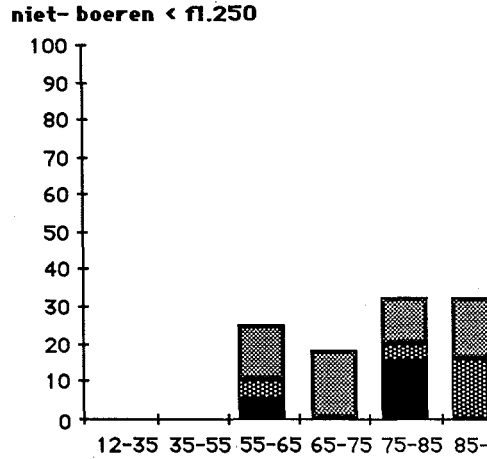
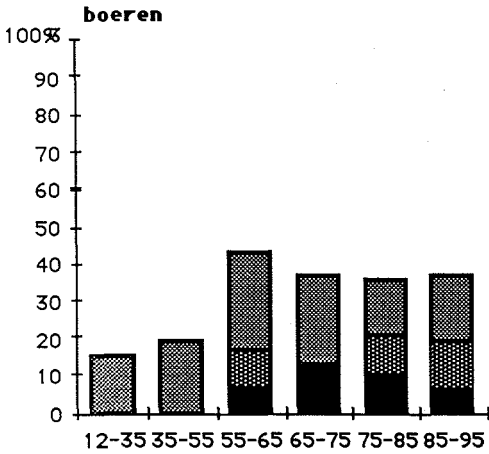
14

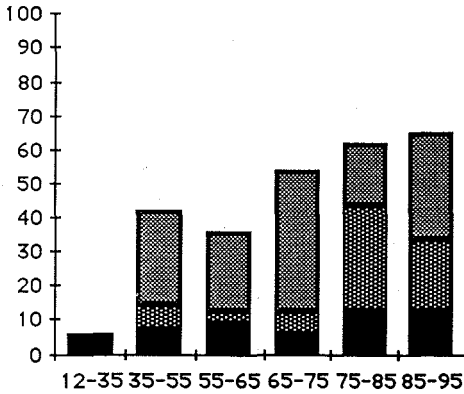
aantallen inventarissen

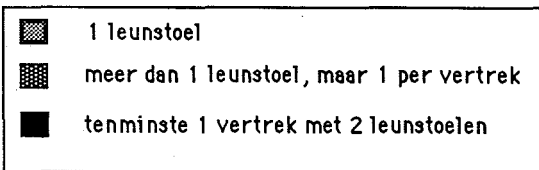
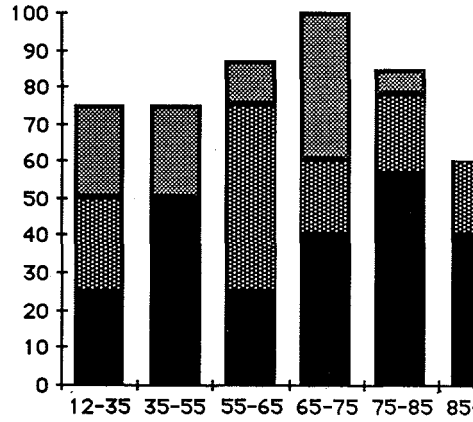
De leunstoel in Maasland e.o. in de 19e eeuw

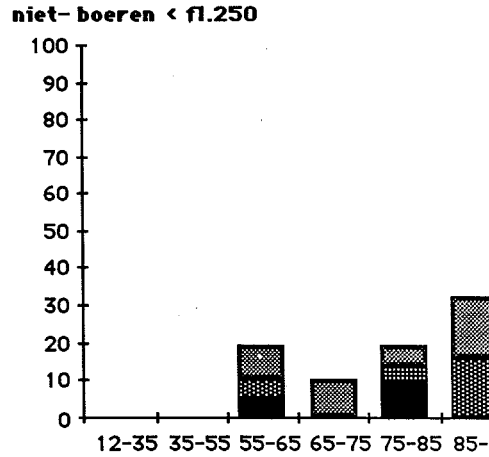
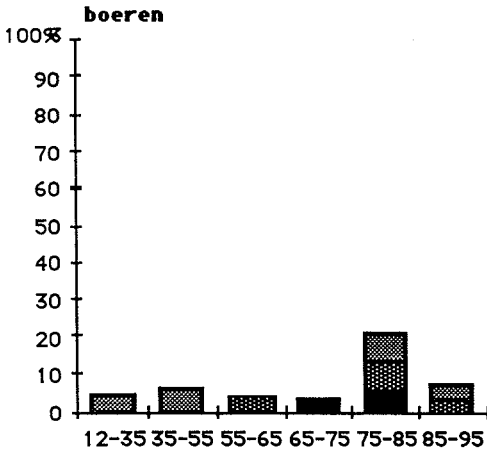
niet-boeren f1.250-850

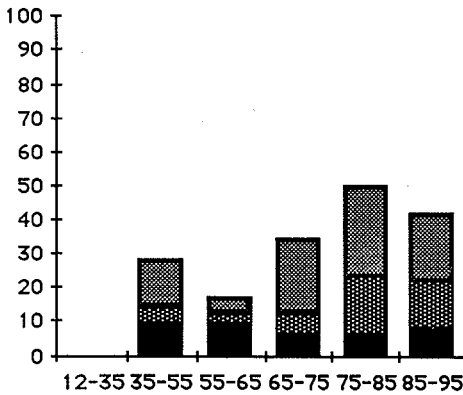
niet-boeren > f1.850

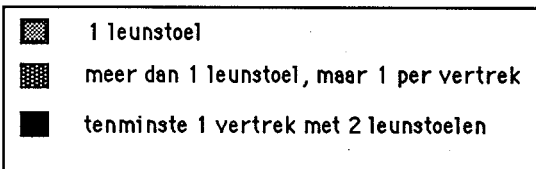
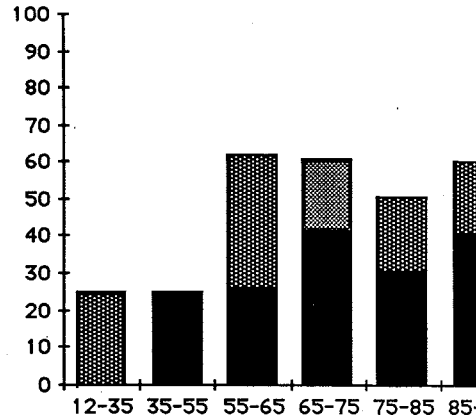
De leunstoel in de woonkamer in Maasland in de 19e eeuw

niet-boeren f1.250-850

niet-boeren > f1.850

dat een meerderheid van de boeren de leunstoel weert uit de woonkamer en een voorkeur heeft voor een rechte stoel. En dat de rijken, ook in meerderheid, één leunstoel in de kamer onvoldoende vinden. Naar hun opvatting moeten er twee mensen gemakkelijk kunnen zitten.

In het licht van wat ik hiervoor over het plaats en wegzetten van de kachel vaststelde, lijkt het aannemelijk dat we de aarzeling bij de boeren om van een leunstoel gebruik te maken, moeten zien als afkeer van weelde en genotzucht²⁴. Daar zijn ook andere argumenten voor. De bevolking van Maasland was in de negentiende eeuw in meerderheid rechtzinnig²⁵. Dat de boeren daarbinnen weer de meest behoudende groep vormden, behoeft niet te verbazen. Meer dan welke andere beroepsgroep, met uitzondering van de vissers, zijn de boeren afhankelijk van de grillen van de natuur, en moeten ze, meer zelfs dan de vissers, door de afwisseling van goede en slechte jaren voortdurend bedacht zijn op financiële tegenslagen. Letten we echter op de betekenis van de leunstoel voor de andere sociale groepen, dan moet er meer aan de hand zijn dan afkeer van luxe alleen. De leunstoel diende niet alleen om gemakkelijk te zitten. In de vertrekken waar zich maar één leunstoel bevond, diende hij ook ter bevestiging van een hiërarchie. De oorsprong daarvan is bekend. Ik hoef er niet bij stil te staan²⁶. Om aan te geven hoe diep deze symbolische betekenis van de leunstoel in onze cultuur is verankerend, volsta ik met twee voorbeelden, één uit het begin en één uit het eind van de periode die ons hier bezighoudt. In een etiketteboek uit 1735 wordt er met nadruk op gewezen, dat men in aanwezigheid van een meerdere niet in een armstoel mag gaan zitten²⁷. Uit een schriftelijke enquête van ons Instituut uit 1983 blijkt dat de herinnering aan deze hiërarchie in huiselijke kring nog altijd levend is. In ieder geval tot in de jaren dertig was er in veel gezinnen een leunstoel voor vader (of ook wel voor de grootvader), soms ook een wat kleinere voor moeder, waarin anderen niet mochten zitten als ze daar niet speciaal toe uitgenodigd werden. De leunstoel van de vader was in die ge-

24. Iets dergelijks blijkt ook uit hun broodgebruik, vgl. J.J. Voskuil, *De weg naar luilekkerland*, in: Bijdr. en Med. betr. de geschiedenis der Nederl. 98 (1983), 460-482, i.h.b. 469-470, 478-479.

25. Vgl. H.F. Wessels en J. van der Winden, *Het Westland* (als noot 7), i.h.b. 236-237. Uit hun tabellen blijkt ook dat ca. 15% katholiek is. In het begin van de negentiende eeuw is dat 20% (zie D.J. Noordam, *De weerbare mannen van Maasland in 1747* (als noot 7), i.h.b. 10. Van hen is maar een klein aantal werkzaam in de landbouw (nl. 13,5%, idem, p. 14).

26. Bruno Schier, *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*, 2. erw. Aufl., Göttingen 1966, 311-312; L. Schmidt, *Bank und Stuhl und Thron, Sitzen als Haltung, Sitzbehelfe, Sitzgeräte*, in: *Antaios* 12 (1970), 85-103; L. Schmidt, *Stuhl und Sessel. Zur Geschichte des europäischen Sitzmöbels*, in: *Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda*, Debrecen 1971, 349-359; Leopold Schmidt, *Amtsstühle und Würdesitze in ihrer alten Verbreitung und Geltung*, in: *Festschrift Matthias Zender*, hrsg. v. Edith Ennen und Günter Wiegmann, Bd. II, Bonn 1972, 680-691; Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Aspecten van westerse zetelsymboliek*, in: 'Levenslang' zitten, Den Haag 1974, 38-51; Jozef Weyns, *Volkshuisraad* (als noot 8), I, 219.

27. C. v. L[aar]. *Het groot Ceremonieboek der beschaafde zeeden*, Amsterdam 1735, geciteerd bij Th.H. Lunsingh Scheurleer (zie noot 26).

zinnen het symbool van het vaderlijk gezag²⁸. De aanschaf van de tweede stoel (voor de vrouw) is een aanwijzing dat er in de positie van de vrouw in het huisgezin iets verandert. In de boedelbeschrijvingen zien we deze verandering zich voltrekken in de hoogste inkomensgroep. In het laatste kwart van de eeuw heeft meer dan de helft van deze huishoudens, waar leunstoelen zijn, twee leunstoelen in de woonkamer. De overeenkomst met de opkomst van de Nederlandse vrouwenbeweging is opvallend. Ze begint in het begin van de negentiende eeuw als aandacht voor de positie van de sociaal zwakkere vrouw, om in het laatste kwart steeds agressiever en zelfbewuster naar buiten te treden²⁹. De boedelbeschrijvingen laten zien dat in de kringen van de hogere inkomens, ook op het platteland, het klimaat voor het opeisen van de rechten voor de vrouw toen al geschapen was. De lagere inkomens volgen op enige afstand. In de jaren dertig van onze eeuw vindt men huishoudens met één leunstoel (voor de man) alleen nog bij de armsten³⁰.

Tegen deze achtergrond is de vaststelling dat de boeren in de negentiende eeuw de leunstoel uit hun woonkamer weren opmerkelijk. Als ze een leunstoel hebben dan bevindt die zich in de grote meerderheid van de gevallen (83%) elders, meestal in de pronkkamer of in de kamer waar de duurere gebruiksgoederen werden bewaard. Dat geldt zowel voor de rijke als voor de

28. Vgl. A. Ingwersen, *Vaders stoel*, in: De Telegraaf 1-6-1943: "In mijn huis staat nog mijns vaders stoel. Tusschen de fauteuils en lage stoelen, een hooge en breede stoel. [...] Wie zou als jongen in vaders stoel durven gaan zitten vooral als moeder het zag? Een ware vrouw houdt juist die vaderlijke autoriteit hoog. Liefheid, teerheid, zachtheid mogen rusten in haar handen, als vader zijn autoriteit maar mag laten gelden. Ge moest dan ook het teere, met fijne leuninkjes, en van een gebogen ruggetje voorziene stoeltje mijner moeder zien. Het is iets heel anders. Het zijn twee stoelen, het zijn twee werelden die ze ons symboliseeren." A.H.G. Schaars, *Woordenboek van de Achterhoekse, en Liemerse dialecten. De mens en zien huus*. Doetinchem 1984, 44: "Zutfen: 'n LEENSTOOL is 'n stoel wäörin de baas makkelek 'n dutjen kan doon."

Weyns, *Volkshuisraad* (als noot 8) dl. I, 219: "Van de troon waarop graven, prinsen, koningen en keizers zaten, is er een afglans bewaard in 'vaders zetel' in huis en vaders plaats aan tafel. [...] Voor arme huizen is de tijd nog niet geheel voorbij, dat er maar één zetel in huis was: die van het mannelijke gezinshoofd. Bij dat soort mensen bracht, in sommige gevallen, ofwel het gemeentelijke geschenk ter gelegenheid van een gouden bruiloft, te weten twee zetels, of de kinderlijke genegenheid, een tweede zetel, die van moeder, in huis."

P. van den Heuvel, *Driesum; een kerk in de Dokkumer Wouden*. Tweede druk. Driesum 1976, 51: "Bij zijn 25-jarig jubileum in 1940 krijgt de koster van de Herv. Kerk in Driesum een leuningstoel, bij zijn afscheid in 1949 wordt er aan zijn vrouw een cadeau gedaan."

Laurent Deckers, *De landbouwers van den Noordbrabantschen zandgrond*. Eindhoven 1912, 185: "In het vertrek staan een tafel met zes stoelen en een 'zorg' [=armstoel] voor den baas."

29. *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de franse tijd*, o.red.v. W.H. Posthumus-van der Goot en Anna de Waal. Nijmegen 1977, i.h.b. J. Brok-ten Broek, *De ontplooiing in de negentiende eeuw*, pp. 13-107.

30. Vgl. het hiervoor (noot 28) gegeven citaat uit Weyns, *Volkshuisraad*.

arme boeren, al ligt het percentage bij de eersten iets lager (73%)³¹. Blijkbaar schafte de boer zijn leunstoelen aan uit statusoverwegingen, niet om erin te zitten, en dus ook niet om er een hiërarchie binnen het huisgezin mee uit te drukken. Bestond zo'n hiërarchie? Volgens Martine Segalen is de idee dat de man de baas is in huis karakteristiek voor de burger. Op grond van een analyse van traditionele gebruiken en spreekwoorden in enkele streken van Frankrijk heeft ze geprobeerd aan te tonen dat de verhoudingen in een boerensamenleving anders liggen. De man en de vrouw hebben daar hun eigen taak. In die taakverdeling zijn ze gelijkwaardig. Pas als de taak van de vrouw wordt uitgehold als gevolg van de mechanisatie van de landbouw wordt dat machtsevenwicht verstoord en treedt in het huwelijk van de boer een verburgerlijking op³². Voor de streek waarin Maasland ligt, is die conclusie aantrekkelijk. Tot de komst van de coöperatieve zuivelfabriek had de vrouw daar een sleutelpositie in het bedrijf. Zij was degene die de boter en de kaas maakte en boter en kaas waren het belangrijkste product³³. Het is alleen te vroeg om te generaliseren en de theorie van toepassing te verklaren op alle boeren³⁴. Een analyse van ons enquêtemateriaal en van de boedelbeschrijvingen uit andere plaatsen waar de vrouw een minder prominente plaats in het bedrijf had, zal moeten uitwijzen of er op dit punt geen verschillen bestonden. Hoe voorzichtig men moet zijn bij het generaliseren van de situatie die men in een bepaalde plaats aantreft, toont als laatste voorbeeld de dracht van het oorijzer.

Hans van Koolbergen heeft vastgesteld dat in Weesp en Weesperkarspel het oorijzer in de achttiende eeuw karakteristiek wordt voor de boeren, terwijl het tot ongeveer 1670 alleen in de stad werd gedragen. Hij schrijft dit toe aan de verschillen tussen de economische omstandigheden van de boeren en de burgers. Als het inkomen van de boeren tussen 1710 en 1740 sterk daalt, als gevolg van de veepest, gaat het de burgers redelijk goed. Die betrekkelijke welvaart van de burgers heeft tot gevolg dat ze, de mode volgend, het oorijzer afleggen, terwijl de boeren er juist aan vasthouden, omdat het hen herinnert aan de tijd dat het hen nog goed ging. Als de omstandigheden na 1740 veranderen, waardoor het de boeren steeds beter gaat en de burgers minder, heeft

31. Verdeelt men de boeren op grond van de waarde van hun huisraad in drie groepen, dan ziet de verdeling van de leunstoelen over resp. de woonkamer en de overige ruimten er als volgt uit:

	woonkamer	elders
f 850 en meer	3 (27%)	6 (73%)
f 250-850.	8 (15%)	45 (85%)
f 0-250	1 (12,5%)	7 (87,5%)

32. Martine Segalen, *Mari et femme dans la société paysanne*. Paris 1980.

33. G.A. Kooy, *De zelfkazerij van midden-Nederland. Een onderzoek naar haar voortbestaan*. Assen 1956; C.D. Saal, *Het boerengezin in Nederland*. Assen 1958, i.h.b. pp. 175-199.

34. Voor een genuanceerder benadering van de verhouding tussen man en vrouw in het boerenbedrijf vgl. men Günter Wiegelmann, *Bäuerliche Arbeitsteilung in Mittel- und Nord-Europa. Konstanz oder Wandel?* in: *Ethnologia Scandinavica* 1975, 5-22.

zich de scheiding tussen boeren- en burgerkleding al voltrokken. De boeren zijn nadien tot in de twintigste eeuw herkenbaar aan het oorijzer, waarmee ze hun status uitdrukken³⁵.

Wanneer we Maasland met Weesp vergelijken, dan is er reden voor de veronderstelling dat de ontwikkeling in Maasland ongeveer dezelfde zal zijn geweest. In Maasland wonen net als in Weesp overwegend veeboeren. In beide plaatsen werken ze voor de markt. Ze wonen ongeveer even ver van een grote stad, Weesp van Amsterdam, Maasland van Den Haag, Delft en Rotterdam. In beide streken slaat de veepest hard toe. Kijken we echter naar de dracht van het oorijzer, dan blijkt dat er in Maasland van een breuk tussen boeren en niet-boeren geen sprake is. Tot het eind van de negentiende eeuw heeft een meerderheid van de bevolking één of meer oorijzers in huis³⁶. Alleen de notabelen onttrekken zich aan dit algemene beeld. Van hun echtgenoten bezit maar 8% een oorijzer, tegen ca. 80% van alle andere groepen (graf. 17)³⁷.

Wanneer we dit trachten te verklaren, dan springen enkele verschillen tussen de beide plaatsen in het oog. In Weesp vormen de boeren ongeveer éénderde van de bevolking. In Maasland bijna de helft. De Weesper boeren wonen niet, zoals die van Maasland, in een eigen dorp, met een eigen kerk en een eigen gemeentehuis (het gemeentehuis van Weesperkarspel bevindt zich in Weesp), maar ze moeten voor hun verplichtingen en behoeften naar de stad die, net zoals Maassluis ten opzichte van Maasland, aan de rand van hun gebied ligt. Terwijl de Weesper boeren hun ambachtslieden, winkeliers en kooplui in de stad moeten opzoeken, keren de Maaslander boeren met de hunne de stad de rug toe. Tekenend voor de machtsverhoudingen is in dit verband dat er sinds de instelling in 1851 van de gemeenteraad in Maasland

35. Hans van Koolbergen, *De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel* [enz.] (als noot 15).

36. In de *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland*, dl. II, LVIII Maasland, 's-Gravenhage 1890, wordt hierover gezegd (p. 13): "De eenvoudige klederdracht is echter geheel vervangen door eene dracht naar den geest des tijds. De gouden en zilveren hoofdversierselen blijven evenwel nog in gebruik."

37. De percentages (over de gehele eeuw) zijn als volgt:

boeren	90,7%
handwerkslieden	83,3
neringdoenden	79,5
arbeiders	88,8
zeelui	88,8
dienstverl. beroepen	80
notabelen	7,7
zonder beroep	70,5

Tot de notabelen reken ik de burgemeester, dominee, dokter, één fabrikant, controleur van de belastingen, chirurgijn, apotheker, onderwijzer, directeur postkantoor, gemeente-secretaris. Van hen heeft alleen de vrouw van de laatste een oorijzer. De notabelen behoren in meerderheid tot de groep met de hoogste inkomens, maar zij zijn daar niet de enigen. In die groep bevinden zich ook nog boeren, renteniers, kooplui, enkele neringdoenden, zeelui, enkele handwerkslieden.

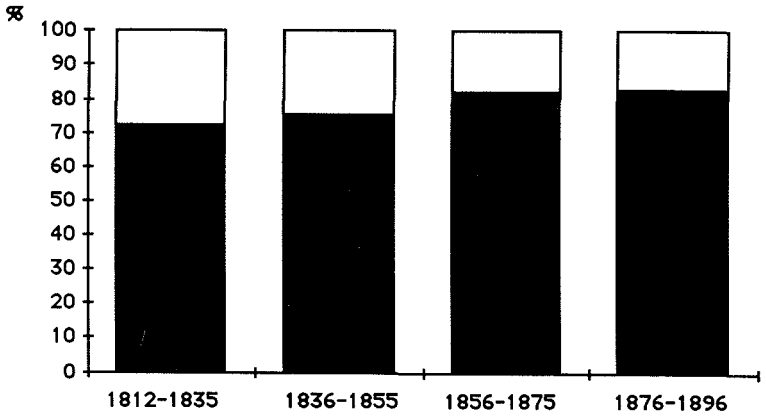
de rest van de eeuw vrijwel uitsluitend boeren lid van waren³⁸. Maasland was een agrarisch dorp, Weesp een stadje, met in het omringende gebied een grote agrarische bevolkingsgroep. Het komt me voor dat daarin de verklaring ligt. Terwijl de niet-agrarische bevolking van Weesp een sterk gevoel van eigenwaarde had en zich in haar materiële cultuur op het nabijgelegen Amsterdam richtte, keek de niet-agrarische bevolking van Maasland in de eerste plaats naar de boeren. Dat geldt met name voor hun optreden in het openbaar, dus als ze onder de boeren verkeerden. Bij de inrichting van hun huis keken ze, zoals we zagen, over de hoofden van de boeren heen naar de stad. Dat er in het laatste kwart van de eeuw ook op het punt van de oorijzers iets begon te veranderen, blijkt uit het toenemend aantal weduwnaren dat na hun dood een oorijzer nalaat. Voordien was dat een uitzondering (graf. 18). Blijkbaar begon de jongere generatie (die pas in de twintigste eeuw zou sterven) haar belangstelling te verliezen en werd het oorijzer na de dood van de vrouw niet meer doorgegeven maar als aandenken bewaard.

Met deze schets van het voorkomen van de kachel, het fornuis en de open haard, van de leunstoel en het oorijzer en van het plaatsen en wegzetten van de kachel in de negentiende eeuw in Maasland heb ik willen laten zien hoe nauw de geschiedenis van deze voorwerpen en handelingen verbonden is met de mentaliteit van groepen uit de bevolking. Soms geven ze uitdrukking aan die mentaliteit, zoals bij het plaatsen en weghalen van de kachel en bij de leunstoel het geval is, soms versterken ze haar achteraf, doordat ze karakteristiek worden voor een bepaalde groep, zoals dat met de open haard en het oorijzer is gebeurd. Dat daarbij de nadruk op de boeren kwam te liggen, lag besloten in mijn gegevens. Maar de aandacht richtte zich niet alleen op de boeren. We zagen ook dat de middengroepen, de ambachtslieden en neringdoenden, voorop liepen bij een technische vernieuwing als die van de kachel, terwijl de rijkere als eersten een fornuis aanschafte, een voorwerp dat een wat verfijndere cultuur veronderstelt. En tenslotte merkten we speciaal in dit dorp de ambivalente positie van de middengroepen op, die als gevolg van hun afhankelijke economische situatie moesten leren leven met één oog gericht op de boeren en één op de stad. Dat laatste voorbeeld herinnerde ons eraan hoe belangrijk het is om de gegevens die de boedelbeschrijvingen ons verschaffen consequent af te zetten tegen de lokale situatie. De lokale situatie leert ons hoe de mensen met de voorwerpen leefden. En de verschillen die wij daartussen opmerken, vormen in eerste en laatste instantie de sleutel tot de geschiedenis van hun mentaliteit.

38. Van der Kooij, *Dorp in onrust* (als noot 7), p. 92.

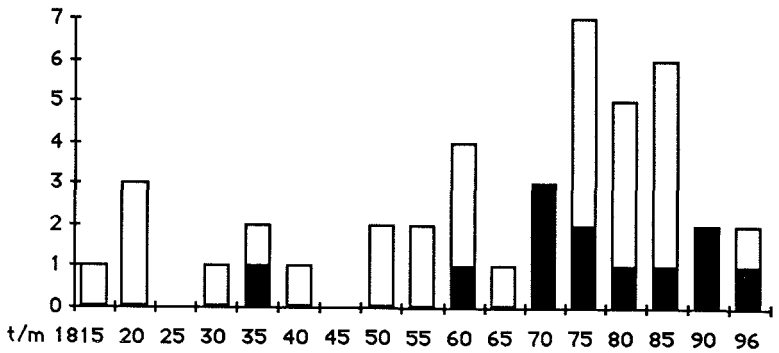
Het oorijzer in Maasland e.o. in de 19e eeuw

17

18

weduwren met oorijzer

Nachlassinventare als Quelle für die Kenntnis von Gruppenbildung und Gruppenverhalten

Es wird gezeigt, anhand von Nachlassinventaren aus dem 19. Jahrhundert aus Maasland, wie eng die Geschichte der Gebrauchsgegenstände und Handlungen mit der Mentalität der unterschiedenen Bevölkerungsgruppen zusammenhängt. Entweder weil sie diese Mentalität direkt widerspiegeln, wie in diesem Falle mit der Benutzung des Ofens und des Armstuhles der Fall war, oder weil sie diese Mentalität hinterher unterstreichen, in dem Sinne, dass sie, wie der offene Kamin und die Kappe, zum Kennzeichen einer bestimmten Gruppe werden. Die Daten brachten es mit sich, dass insbesondere die Bauern die Aufmerksamkeit auf sich zogen, aber nicht nur die Bauern. Es zeigte sich auch, dass die Mittelschicht bei einer technischen Erneuerung wie die des Ofens, voranging, weil die Oberschicht als erste den Küchenherd anschaffte, einen Gebrauchsgegenstand, der eine mehr verfeinerte Kultur voraussetzt. Und schliesslich wurde die in diesem Dorfe ambivalente Stellung der nicht-agrarischen Bevölkerung wahrgenommen, die auf Grund ihrer wirtschaftlichen Abhängigkeit mit dem einen Auge auf die Bauern und dem andern auf die Stadt gerichtet, leben musste. Das unterstreicht obendrein die Notwendigkeit einer konsequenten Betrachtung der lokalen Umstände. Die lokalen Umstände bedingen, wie die Menschen mit den Sachen umgehen. Sie sind in erster und letzter Instanz der Schlüssel zu ihrer Mentalität.